

Moshe Lewin

Revolutionens evolution

Ur *Bönder och bolsjeviker. Den ryska landsbygdens historia 1902-1939*, Lennart Samuelson (red), Stockholm 2007

Moshe Lewin [1921-2010] var professor emeritus vid University of Pennsylvania, Philadelphia när han skrev föreliggande artikel.¹ Han anses som den ryska ekonomiska och sociala historiens nestor. Hans avhandling behandlade bolsjevikerna och bondepolitikens omvälvning i slutet av 1920-talet (*La Paysannerie russe et le pouvoir soviétique*, 1966, översatt till engelska *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivisation*, 1968). Lewin har skildrat bakgrunden till de ekonomiska reformerna och de debatter som fördes i Sovjetunionen från 1960-talet och fram till Gorbatjov i *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates: From Bukharin to the Modern Reformers* (1975) och *The Gorbachev Phenomenon: A Historical Interpretation* (1991). En rad av Lewins artiklar som stakat ut nya fält för studiet av Sovjets industrialisering finns samlade i *The making of the Soviet system: essays in the social history of interwar Russia* (1985).

Som många andra lär Lewin ha varit frustrerad över att inte tidigare haft tillgång till arkiv om ryska revolutionens och det tidiga Sovjets historia. Detta kompenserade han med en unik insider-kännedom om samhällssystemet. Vid andra världskrigets utbrott flydde nämligen Lewin undan nazisterna från Polen till Sovjetunionen. Där fick han såväl möjlighet att arbeta i industriföretag som att senare verka som underofficer i Röda armén. När så småningom arkiv blev tillgängliga på 1990-talet var Lewin intresserad av att komplettera sin forskning om Sovjet just på de områden där tryckta och muntliga källor lämnat historikerna i sticket. Hans bok *Le Siècle soviétique* (Paris 2003) som i år kommit i engelsk utgåva, *The Soviet Century*, redovisar de nya tolkningar som Lewin menar kompletterar vår bild av sovjetsystemet.² Föreliggande artikel knyter an till några centrala delar av Lewins analyser i boken.

ALLTFÖR OFTA HÖR man påståendet att ”någon gjort revolution”. Detta är en allvarlig missuppfattning. Revolutioner görs inte, de inträffar och först därefter inträder olika deltagare och aktörer på scenen. Händelserna 1905 och 1917 lämpar sig mycket väl för att illustrera detta. Vi är här förstas också intresserade av Oktoberrevolutionens internationella betydelse. Dessa företeelser måste studeras i sin kontext: kedjan av inhemska orsaker kompletteras och sammanvävs med internationella faktorer, vilket nästan framstår som en lag.

Jag vill påminna om, allra helst som vi talar om en idé som ”socialismen”, att idéer lånas. Det är en både internationell och rysk företeelse. Det sägs ofta att det bara är intelligentian som lånar och den har därför anklagats för anti-nationellt beteende. Men verkligheten ser helt annorlunda ut. Lånat från Väst (för enkelhetens skull kommer vi här att bara tala om Väst och lämnar ”Öst” därhän) har inte bara intellektuella, utan även tsarer, byråkrater och bankirer, människor från både vänster och höger. ”Högerkrafterna” kan alltså upplysas om att lån av den här typen är något nationellt ryskt även om det inte bara är ryskt. Som ett rent ryskt fenomen framstår däremot frågan hur dessa idéer introducerats på rysk mark och till vilka resultat det lett. Här är bilden ganska komplicerad och ganska väl känd, allt ifrån Peter den Store till Stalin. Men det finns inte, och kan inte heller finnas, någon lag som säger att varje

¹ Se [Från Röda armén till arkiven](#) av Lennart Samuelson för en utförligare redogörelse för Moshe Lewins liv och verk. Se även [Moshe Lewin död](#) (han avled i augusti 2010) av Björn-Erik Rosin.

² För en recension av denna bok, se [Dynamik, Gulag, stagnation](#)

lån ovillkorligen måste sluta i hårdare förtryck. Inre och yttre påverkansfaktorer sammanflätas ibland på de mest märkliga sätt också i de personers privatliv som intresserar oss i sammanhanget. Så var Lenin till exempel inte bara en produkt av Ryssland och kanske påverkan från folkvännerna (*narodnikerna*). Också Tyskland och särskilt den tyska socialdemokratin hade ett stort inflytande på honom.

Ett speciellt exempel på kombinationen av inre och yttre påverkan är ett nyckelbegrepp som ett lands efterblivenhet. Efterblivenheten är ett inhemskt fenomen men den definieras ju utifrån genom den utvecklingsnivå som uppnåtts i andra länder. Mot den bakgrunden framstår den motsatta företeelsen som en paradox, det vill säga den reaktion och det inflytande som de revolutionära händelserna i Ryssland 1917 och 1921 fick ute i världen. Här var det ett uppenbart efterblivet land som angav tonen och blev till ett exempel (i alla fall som det verkade) just för de utvecklade länderna. Detta hade att göra med att Väst efter första världskriget självt befann sig i ett tillstånd av inte bara ekonomisk kris utan också genomgick en legitimitetskris. Efter det blodbad som ingen varit betjänt av men som de stora imperierna inlät sig i, framstod det som svårt att förklara deras politik och det var tvärtom lätt för kapitalismens kritiker att bevisa att systemet var bankrutt.

Ett parallellt fenomen uppstod på 30-talet när de kapitalistiska länderna hamnade i djup kris medan Sovjetunionen inledde ett för den tiden sensationellt industriellt och kulturellt uppbyggnadsarbete. Bilden såg annorlunda ut när utvecklingen var positiv i Väst och negativ i Sovjetunionen. I alla händelser sammanflätades här från båda håll påverkan från både reella faktorer och myter som fortfarande dröjde kvar under kriget och under den period då Ryssland uppnådde status av supermakt. Det är dessutom intressant att notera att varje gång som Ryssland satte igång ett reformarbete, det må röra sig om NEP, industrialiseringen, Chrusjtjovs avstalinisering eller Kosygins reformer, så ökade Sovjetunionens prestige. Ett klassiskt exempel på detta är Gorbatsjovs fenomenala popularitet den första tiden efter att han kommit till makten. Både han och Sovjetunionen framstod ju nästan som segrare i det kalla kriget just vid den tidpunkt då systemet egentligen höll på att kvävas.

Vi står alltså inför ett ytterst intressant problem: varifrån kommer detta inflytande för ett land som faktiskt bara försökte, ibland mer framgångsrikt, ibland mindre, att lösa det nationella problem som följde ur dess egen efterblivenhet. Man finner inget lätt svar på frågan, för nyckeln till svaret ligger uppenbarligen i begreppet "socialism" och begreppet är i sig en paradox. Men faktum kvarstår att från och med 1917 förklarade sig Sovjetunionen var ett socialistiskt land, det vill säga man utmanade faktiskt världskapitalismen eftersom man därmed förklarade sig vara det första och enda alternativet till detta system. Detta var oerhörd djärvt! Allra helst som vi i sammanhanget ser en massa paradoxer.

För det första insåg ledarna själva att de inte skulle lyckas bygga socialismen utan hjälp från väst. Och för det andra har det aldrig, vilka myter och värderingar man än opererar med, funnits något socialistiskt system i Sovjetunionen. Hur kom det sig då att denna utmaning ändå ofta uppfattades som trovärdig inom landet och ännu mer utanför landet? Uppenbarligen därför att de kapitalistiska länderna är mycket känsliga för själva möjligheten av ett alternativ och inte är helt säkra på att allmänna opinionen i de egna länderna inte önskar sådana alternativ. Mot bakgrund av perioderna av nedgång i västvärlden framstod Ryssland inte bara som dynamiskt med sina statliga planer och program för utbildning av befolkningen, utan särskilt också, då Ryssland var ett uppenbart icke-kapitalistiskt land, faktiskt som en alternativ samhällsmodell. Detta allra helst som Sovjetunionen trots alla allmänt vedertagna bedömningar stod som segrare efter andra världskriget, lyckades återuppbygga sin ekonomi och sedan nådde en för Ryssland exempellös ställning som supermakt och kunde uppvisa imponerande teknologiska och vetenskapliga landvinningar. Det fanns en tid runt 1958 då många ekonomer fann att siffrorna talade ett obönhörligt språk: den årliga tillväxten i USA låg på 3 eller 3,5

procent medan Sovjetunionen uppvisade 10 procent. Utgången tycktes given. Och detta just vid den tidpunkt då den sovjetiska tillväxttakten började avta.

Det sas här att Oktoberrevolutionens socialistiska karaktär blev en del av sovjetmedborgarnas gemensamma medvetande. Men medvetande och tro innebär inte att föremålet för tron är reellt. Tron på den fläckfria avlelsen omfattas också av stora massor människor men överensstämmer inte med fakta. Därför måste vi ställa frågan: hurdant var själva det sovjetiska systemet, alltså inte ideologin? Om systemet var någonting annat så blir den upprepade användningen av begrepp som socialism och marxism bara till hinder i försöken att blottlägga systemets verkliga natur. Själva det faktum att vi fortfarande inte har någon teori för det sovjetiska systemet är lika paradoxalt som själva kopplingen till ideologiska konstruktioner som står uppenbart långt ifrån verkligheten. Arbetet måste således inledas med att vi bestämmer systemets grunddrag. Det är sant att systemet inte var kapitalistiskt, men det hade ändå ett proletariat. Samtidigt stod mot detta proletariat en komplicerad byråkratisk struktur, på vilken begrepp som kapitalism och bourgeoisie inte är tillämpbara. Vi står alltså inför uppgiften att definiera just denna kombination av särdrag som inte fanns hos någon företeelse på 1900-talet innan Sovjetunionen bildades.

Det är inte bara de politiska anspråken utan också de politiska termer man hittills använt vid historiska analyser av det sovjetiska systemet som är föga användbara i sammanhanget. Begrepp som "socialism", "leninism" och "bolsjevism" har uppfattats mycket dogmatiskt och som oföränderliga fenomen. Ändå har de alla ändrat sitt innehåll, till och med försvunnit helt, men ändå dröjt kvar i språkbruket som om ingenting hänt. Begreppet "leninism" är till exempel så mångtydigt beroende på om vi talar om tiden före 1905, "krigskommunismen" eller tiden för NEP, att en och samma term inte är användbar. Termen "bolsjevism" eller "bolsjevikpartiet", tillämpad på 1917, 1925 eller 1935 uttrycker inte alls, trots att den används, de förändringar som organisationen genomgått. Det parti som fanns låt oss säga från 1912, transformerades ganska uppenbart under NEP och fram emot 1929 fanns bara själva ordet kvar, eftersom det då inte längre existerade något politiskt parti utan organisationen hade omvandlats till en toppstyrd politisk administration. Processen blir mer begriplig om vi mer ingående studerar tiden för inbördeskriget då två huvudströmningar uppstår i partiet. Den ena strömningen, mer inriktad på staten, kan vi arbiträrt kalla för social, den andra för national-etatistisk. Båda versionerna var naturligtvis tänkta som diktaturer men den förstnämnda avsåg att genomföra sociala förändringar, särskilt bland bönderna, inte i form av polisiära aktioner utan som en politik av sociala kompromisser. Det var innebörden i Lenins sista uttalanden. Den andra strömningen såg statsbygget som ett självändamål och användningen av våld som den viktigaste metoden i moderniseringen av landet. Kampen mellan dessa två strömningar och den senare strömningens seger under Stalins ledning är också skälet till att bolsjevikpartiet upphör att existera.

Den enorma dynamiken på 1930-talet åtföljdes som bekant av att man använde inte bara våld utan även massomfattande terror. Föreställningen att de förändringar som igångsattes under dessa år var av socialistisk karaktär baserades på föreställningen om statlig ägande av produktionsmedlen. Begreppet "staten" betonades som det centrala i systemet. Det är inte svårt att visa hur detta ägande bildar basen för en masseexpropriering av producenter på landsbygden och inom industrin. Man kan också visa att denna uppfattning om statligt ägande ligger mycket närmare tsartidens begrepp "arvegods" än den moderna föreställningen om socialismen. Varje teori eller till och med ideologi om socialismen ställer genast frågan: vem äger och vem äger inte produktionsmedlen? I fråga om sovjetsystemet innebar friheten att ställa frågan ett dödligt hot. Marxismen måste därför ovillkorligen frysas ned, vilket man också effektivt åstadkom. Men det är ändå intressant att det under det jämförelsevis liberala 1960-talet kunde utkomma ett arbete som V.P. Sjkredovs *Staten och rätten (Ekonomika i*

pravo, Moskva 1967), som från marxistiska utgångspunkter fullständigt krossar den sovjetiska nationaliseringspolitikens alla socialistiska anspråk.

Vad var det då för system som skapades på 1930-talet? Vad vi ser är en säregen sammansmältning av moderna former av industrialism (som alltid är djupt auktoritära) och den för Ryssland typiska traditionen av statlig absolutism. Denna kombination ger nyckeln till utvecklingen av den specifikt stalinska despotismen. Diktaturens enorma tryck på samhället och den djupgående sociala rörlighet som blev följden av femårsplanerna och kollektiviseringen skapade den instabilitet i samhällstoppen som gav Stalin möjlighet att göra denna grupp helt underordnad sig själv.

Följderna av de sociala förändringarna gjorde samtidigt snabbt systemets uppgifter mer komplicerade och stalinismens metoder framstod allt mer som anakronistiska. Det är inte svårt att se hur stalinismen genom att den inte lyckades samsas med sina egna landvinningar snabbt inträdde i ett stadium av patologisk nedbrytning av själva grundvalarna för sin egen moderniseringspolitik. Det var inte bara samhället utan också den byråkrati som skapats på industrialiseringsvägen som hindrades i sin normala utveckling av terrorn. Kriget med dess fruktansvärda inledande fas, och särskilt dess segerrika slut, kom att för en tid maskera stalinismens patologiska tillstånd. Kriget indikerade också att stalinismen inte återspeglade alla värden och hela den potential som ackumulerats i systemet. Det vill säga att när många efter Stalins död fick intrycket att systemet inte kunde existera utan en despot så tog historien en annan väg. Det visade sig inte bara att systemet kunde existera vidare utan att det också besatt betydande livskraft. Efter Stalins död emanciperades själva byråkratin. Den gjorde nu allt för att det som hänt med den under Stalin aldrig skulle inträffa igen. Det skedde också många andra förändringar som var viktiga inte bara för byråkratin utan också för människors tillvaro. Systemet återtog sin dynamik, landet blev till en supermakt och stärkte sin ställning och sin prestige ute i världen.

Samtidigt pågick urbaniseringen och höjningen av landets utbildningsnivå i snabb takt. Och här uppstår en ny "hake". Regimens oförmåga att svara mot resultaten av sin egen moderniseringspolitik upprepas på en ny nivå. Det nu urbaniserade landet ställer regimen inför uppgifter av en helt annan grad av komplexitet. Både samhället och statsförvaltningen själv hade blivit mer komplicerade. Men samtidigt som urbaniseringen skapade ett i Rysslands historia nytt samhälle förmådde statsförvaltningen inte att förändras tillräckligt snabbt. Den hade fastnat, inte i ett avlägset förflutet men ändå i ett förflutet som hörde hemma i ett bondesamhälle. Samtidigt besatt förvaltningen tillräcklig dynamik för att föra landet in i stadstillvarons århundrade. Men dess monopolistiska karaktär dög inte längre för ett bildat samhälle av stadsbor. Nu räckte det inte med att mobilisera, utbilda och prestera planer, nu gällde det att tillåta, examinera, ge mer autonomi och att demokratisera för att frigöra ett modernt samhälles enorma energipotential. Man kan säga att Stalins sammansmältning av två auktoritära former visserligen hade luckrats upp med början från Chrusjtjov men den hade ändå bevarat sin konservativa och auktoritära natur.

Detta framstår som än mer begripligt om man betänker att kapitalismen i Ryssland faktiskt hade försvunnit under trycket från alla revolutionens storm-vindar. Fram emot 1921 hade Ryssland således blivit till ett förkapitalistiskt land och de alternativa utvecklingsvägarna inskränktes allt mer. 1917 tycktes det fortfarande som om Ryssland hade en demokratisk potential. Efter 1917 reducerades valmöjligheterna emellertid till endast två "kandidater": "röda" eller "vita". Valet stod bara mellan två versioner av diktatur. Samtidigt blev problemet med landets efterblivenhet allt mer akut. Den historiskt nödvändiga moderniseringen började genomföras med användande av statligt utövat våld och massomfattande terror.

Vi har redan antytt varför och hur systemet använde sig av den socialistiska ideologin. Men det är inte svårt att förstå varför just denna ideologi var dömd att förlora sin övertygande kraft. Den politiska ledningen började därför ganska tidigt att mobilisera andra ideologier som man hoppades bättre skulle återspegla intressena hos detta säregna system för statlig byråkratisk industrialism i dess försök att främja vissa strukturer typiska för 1900-talen med användande av metoder som hör hemma på 1700-talet.

Detta sätt att angripa frågan skyddar oss mot användningen av tomma fraser i stil med ”slutet för socialismen”. Krisen för den europeiska socialistiska rörelsen inträffade 1914, inte 1991. 1991 (egentligen förstås tidigare och i viss mening också före denna tid) manifesterade sig följderna av just den ”sammansmältning”, där komponenterna från 1900-talet inte lyckats ta överhanden över delarna från 1700-talet. Den modell som skapades var lämpad för krig, – för nödlägen och för lösandet av vissa högprioriterade uppgifter, men inte för att svara mot seklets globala internationella och inrikespolitiska utmaningar. Systemet hade liksom fastnat i sig självt. Den ofantligt stora administrativa apparaten hade fått sin egen logik, börjat tjäna sina egna syften och tvinga alla att verkställa ”sin” plan och sina uppfattningar om allt och alla, – från försvar till kultur. Intressen hos producenter, konsumenter och medborgare sågs i bästa fall som andrahandsintressen.

Den process där systemet stegvis förlorar förmågan att bedriva politik är betydelsefull. Från och med tidpunkten då Kosygin's reformer dör bemöts alla klart synliga och lavinartat tilltagande tecken på skleros i systemet med en trög fortsatt användning av beprövade ledningsmetoder: kontroll över informationen, ett bysantinskt system för sekretess, monopolisering av allt beslutsfattande till en allt trängre krets i toppen, etc. Men istället för att vara botemedel blev just dessa metoder till faktiska krissyndrom och symptom på en djupnande orörlighet. Toppskiktet bara trodde att de kontrollerade något. I verkligheten hade gruppen slutat få fram nya ledare som var förmögna att ställa diagnos på situationen, utarbeta reformprogram och tvinga statsapparaten med hjälp av den allmänna opinionen att utföra det som krävdes.

Allt detta försiggick av det skälet att det faktiskt inte funnits något politiskt parti på länge. Vid makten fanns en politisk administration som uttryckte den stora byråkratiska apparatens intressen. Själva systemets sönderfall kom faktiskt också att bli ”apolitisk”. Ett antal ”föredettingar” kastade sig över de små ytorna av statlig marknad medan den stora allmänheten helt oförberedd för ett politiskt beteende förlamades och sedan dess förblivit i detta tillstånd. Man kan anta att den återvändsgränd som landet hamnat i inte kommer att vara för evigt. Men hur det kommer att kunna sig ut ur den är ännu svårt att se.

Lästips – mer av Moshe Lewin om ryska revolutionen

[Bönderna och sovjetmakten: 1928-1930. En studie av kollektiviseringen...](#) (bok)

[Lenins sista strid](#) (bok)

[Oktober 1917 i historiens ljus](#)

[”Kommunistiska illusioner” eller sovjetisk verklighet?](#) En kritisk recension av François Furets bok *Slutet på en illusion*.